

УДК 379.8.092:364-7(09)

**СОЦІАЛЬНЕ ПІКЛУВАННЯ ПРО ДІТЕЙ ЗАСОБАМИ ДОЗВІЛЛЯ У
ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

кандидат педагогічних наук, доцент, Корнієнко Т. М.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра
Довженка, Україна, Глухів

Стаття присвячена розгляду проблем дітей із незабезпечених родин та соціально-педагогічних механізмів їх вирішення шляхом реалізації соціального піклування засобами дозвіллевої діяльності у другій половині ХІХ – початку ХХ століття. Визначаються провідні фактори, які спонукали необхідність «правильної» організації дозвілля дітей шкільного віку: соціальні, педагогічні, психологічні, які включали позитивні та негативні аспекти. Окреслюються соціально-педагогічні проблеми дітей шкільного віку із незабезпечених родин: неконтрольованість дозвіллевої діяльності, бездоглядність дітей, недостатнє харчування тощо. Описується досвід роботи денного притулку для найбільш вразливих учнів: розпорядок роботи, види дозвіллевої діяльності та їх можливості для розвитку дитини. Характеризується діяльність літніх дитячих колоній як закладів соціального піклування.

Ключові слова: дитяче дозвілля, організація дозвілля, заклади дозвілля, соціальне піклування, соціально-педагогічна робота з дітьми.

кандидат педагогических наук, доцент Корниенко Т.Н.
Социальная забота о детях средствами досуга во второй половине
ХІХ – начале ХХ столетия / Глуховский национальный педагогический
университет имени Александра Довженка, Украина, Глухов

Статья посвящена рассмотрению проблем детей с необеспеченных семей и социально-педагогических механизмов их решения путем реализации социальной заботы средствами досуговой деятельности во второй половине XIX - начале XX века. Определяются ведущие факторы, которые побудили необходимость «правильной» организации досуга детей школьного возраста: социальные, педагогические, психологические, включающие позитивные и негативные аспекты. Определяются социально-педагогические проблемы детей школьного возраста с необеспеченных семей: неконтролируемость досуговой деятельности, безнадзорность детей, недостаточное питание и т.д. Описывается опыт работы дневного приюта для бедных учеников: распорядок работы, виды досуговой деятельности и их возможности для развития ребенка. Характеризуется деятельность летних детских колоний как учреждений социальной опеки.

Ключевые слова: детский досуг, организация досуга, учреждения досуга, социальная забота, социально-педагогическая работа с детьми.

PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Korniienko T. M. Children social care by means of leisure in the second half of the XIXTH – at the beginning of the XXTH century / Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Ukraine, Hlukhiv

The article is devoted to the consideration of problems that children from low-income families may face with and socio-pedagogical frameworks of their solution through the social care implementation by means of leisure activities in the second half of the nineteenth - at the beginning of twentieth century. The leading factors (social, pedagogical, and psychological, which included positive and negative aspects) that

prompted the need for "correct" leisure organization for school-age children were determined. The social-pedagogical problems of school-age children from low-income families are outlined: uncontrolled leisure activities, child neglect, poor nutrition, etc. The experience of working day shelter for the poorest students is described: the work schedule, types of leisure activities and their opportunities for the child development. The activity of summer children's colonies as institutions of social care is characterized.

Key words: children's leisure, leisure organization, leisure establishments, social care, social pedagogical work with children.

Вступ. Нові форми організації життєдіяльності сучасного українського суспільства вимагають пошуку нетрадиційних шляхів вирішення соціально-педагогічних проблем. Особливої гостроти набуває питання забезпечення повноцінного розвитку дитини як члена суспільства за будь-яких життєвих обставин. Школа як соціальний інститут забезпечує зайнятість і розвиток дитини лише протягом визначеного часу. За такого підходу сфера дозвілля постає домінуючим простором, у якому відбувається фізичний і духовний розвиток людини. Виникає необхідність теоретичного обґрунтування та розробки шляхів практичного використання дозвілля дітей шкільного віку, зокрема як засобу для реалізації соціального піклування. В даному контексті викликає інтерес досвід вирішення означеної проблеми в історії педагогічної практики.

Проблема організації дозвіллевої діяльності дітей розглядається у науковому дискурсі різнобічно: соціально-правовий захист дитини (Галковська З., Малярова Н., Несміянова Н.); правовий захист та охорона здоров'я дітей (Бойченко Т., Вакуленко О., Сущенко Л.); психолого-педагогічні аспекти дозвілля, його роль у розвитку та

самореалізації особистості (Аріарський М., Зязюн І., Каплан М., Кірсанов В., Цимбалюк Н. та ін.); організація дозвіллевої діяльності школярів (Ашмаков С., Волощенко Г., Майборода Г., та ін.); діяльність соціокультурних та рекреаційних центрів (Дюраст Х., Поплавський М., Трептова Р. та ін.) тощо.

Суттєвий внесок у дослідження питань організації дозвіллевої діяльності школярів зробили вчені досліджуваного періоду Віреніус О., Грінченко Б., Каптерев П., Лозинський Є, Лубенець Т., Покровський С., Цабель Н. та інші. Автори певною мірою розкрили сутність дозвілля, особливості та форми його організації.

Мета статті полягає у висвітленні проблем дітей із незабезпечених родин та соціально-педагогічних механізмів їх вирішення шляхом реалізації соціального піклування засобами дозвіллевої діяльності у другій половині XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Аналіз архівних матеріалів, наукової, публіцистичної літератури другої половини XIX – початку XX століття дозволив виокремити фактори, які, на думку дослідників [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7], спонукали необхідність «правильної» організації дозвілля дітей шкільного віку: соціальні, педагогічні, психологічні, які включали позитивні та негативні аспекти.

Група соціальних факторів: а) негативні аспекти:

- недостатня увага до дитини в сім'ї. Розглядаючи необхідність організації дозвілля школярів, автори статей звертають увагу, що «зростання жіночої праці на фабриках та заводах забирає матір із сім'ї і діти залишаються у буквальному розумінні на сваволю долі» [8, с. 39]. Це стало причиною того, що після повернення зі школи «ніхто не зустрічає і не вітає дітей, які повернулися, ніхто не поспішає їх нагодувати, ніхто не подумає про те, щоб керувати ними у якомусь занятті, ніхто не охороняє їх душі та тіла від зла» [6, с. 38-39].

- негативний вплив вулиці. Згідно висновку респондентів статей, прагнучи зайняти свій вільний час, школяр іде на вулицю до своїх однолітків. Відтак, вулиця стає для них «домівкою», а самі діти «швидко потрапляють у «погане товариство», просякають духовною отрутою, і починається бродяжницьке життя, що веде на «дно» [6, с. 39].

- поширення кримінальної субкультури. Поширення кримінальної субкультури як одну із причин необхідності організації педагогічно керованого дозвілля виділяє Кускова Є. Акцентуючи увагу на бешкетництві та злочинах як явищах середовища з низьким рівнем культури, авторка зазначає передумови їх виникнення: «Бездоглядність та занедбаність дітей, відсутність не лише якого б то не було виховання, але й догляду взагалі дають чудовий ґрунт для розвитку антисупільних типів» [6, с. 39].

- низький культурно-освітній рівень дорослого населення. Відмічаючи низький культурно-освітній рівень дорослого населення як наступну причину, яка зумовлює потребу в організації дозвілля школярів, науковці вбачали вирішення цієї проблеми у піднятті «духовного» рівня старших [9, с. 26].

- поширеність і доступність аморальних форм дозвіллевої діяльності. (вулиці, бульвари, сади, деякі театри, певного сорту література тощо), на думку тогочасних педагогів, була причиною «розбещеності» і навіть «розпусти» учнів старшого віку [2, с. 25].

б) позитивні аспекти:

- включення дитини в групу однолітків. Включення дитини в групу однолітків характеризувалась як важливий фактор організації дозвіллевої діяльності дітей. Каптерев П. називав таке включення «знаменним моментом» у житті дитини. На його думку, це повинно відбуватися у 5-6 років. Саме в цьому віці, на думку вченого, дитина

достатньо розвинута «душевно та фізично» і може «вести спільну з іншими діяльність», тобто може мати спільні інтереси [10, с. 47-49]. На думку дослідників, саме в групі однолітків відбувається складний процес перехресного впливу та наслідування, що призводить до запозичення дітьми один у одного манер та внутрішніх якостей [10, с. 47-49]. Перебування в групі однолітків, спілкування з ними, спільна діяльність допомагає дитині самоствердитись, усвідомити своє місце в суспільстві.

- засвоєння дитиною норм та правил суспільної поведінки. Як підкреслювалось педагогами-науковцями, життя людини неподільно пов'язане із суспільством. Засвоєння дитиною норм та правил суспільної поведінки починається із народження і триває все життя. Засвоєння відбувається різними способами: навчанням та настановами, наслідуванням за прикладом інших, власними спостереженнями тощо. Каптерев П. засвоєння норм та правил суспільної поведінки через дозвілєву діяльність називав «привчанням жити у суспільстві» [10, с. 50].

Група педагогічних факторів: а) негативні аспекти:

- педагогічна неосвіченість батьків. З точки зору педагогів, науковців неосвіченість батьків у питаннях активного дозвілля для розвитку дитини і, відповідно, неправильна його організація, ставали причиною порушень фізичного розвитку та появи багатьох хвороб. Лазарєв А. наголошував, що «сім'я зовсім не турбується про те, щоб задовольнити насущну потребу дитини у повітрі та русі, забуває, що «...» організм дитини повний бажання діяльності, яка під страхом тяжких наслідків за всяку ціну повинна бути задоволена» [11, с. 6]. Ще одним актуальним питанням була проблема недоцільної організації батьками дозвілєвої діяльності своїх дітей. Каптерев П. «неувагу до віку, небажання ввійти в природу дитинства, його особливості в

порівнянні з іншими періодами» називав важливою помилкою сімейного виховання [10, с. 26].

- перевантаження дитини у школі. Проблема перевантаження дітей у школі набула особливої актуальності у зв'язку із загальним погіршенням стану здоров'я учнів. На сторінках педагогічної преси досліджуваного періоду велися дебати з питань перевантаження та їх наслідків. Відмічалось, що діти які приходять у школу «більш-менш здорові», «повні», «зі світлим поглядом і бадьорі духом», - після 8-річного виховання й навчання виходять звідти «худими, слабкими і з задатками різних хвороб» [12, с. 91]. Однією з головних причин, що призводить до такого результату, педагоги називали брак вільного часу учнів.

б) позитивні аспекти:

- можливість різнобічного розвитку особистості. На думку тогочасних науковців, цей фактор закладений у самій дозвільній діяльності. Враховуючи те, що дозвіллева діяльність є добровільною й цікавою для дитини, педагоги радили організовувати її таким чином, щоб вона була спрямована на фізичний, моральний, інтелектуальний, культурний та ін. розвиток особистості. Підтвердженням цьому служить думка Покровського Є.: «Якщо ви бажаєте блага вашим дітям, то пам'ятайте, що лише всебічно розвинена людина може з користю виконувати своє призначення в сім'ї і державі». Основу такої «корисної діяльності» автор вбачав у дозвільній діяльності [5, с. 145].

Група психологічних факторів: а) негативні аспекти:

- звикання та залежність від аморальних розваг. Як свідчить аналіз статей, стихійне, неорганізоване та нерегламентоване дозвілля, за висловленням педагогів, ставало причиною звикання та залежності від розваг, які часто носили аморальний характер. Віреніус О. такі розваги називав «життєвими спокусами», реалізація яких

могла носити асоціальний характер або завдавати шкоди особистості. Науковець «життєві спокуси» поділяв на три групи: матеріальні, психічні, еротичні [2, с.43-44].

б) позитивні аспекти:

- можливість позитивної самореалізації через задоволення особистих потреб. У психолого-педагогічній літературі досліджуваного періоду проблема самореалізації, а відповідно і самозадоволення, розкриття власного «Я» посідала провідне місце. Адже саме сфера дозвілля могла задовольнити природні прагнення дитини до змагання, перемоги тощо [1]. На думку деяких авторів, дозвілєві заняття, зокрема ігри, слід було ділити на три групи, одна з яких служила для розвитку й укріплення почуття самосвідомості [13, с. 28].

Позашкільний час як і канікулярний період з одного боку, мав на меті відновити фізичні та психічні сили дітей шкільного віку, з іншого – містив небезпеку неконтрольованої дозвілєвої діяльності та бездоглядності дітей, так як більшість батьків у цей час були зайняті на роботі. Особливої гостроти дане питання набувало щодо дітей із незаможних верств населення. Батьки, що цілий день перебували на роботі не забезпечували дітям ні належного догляду, ні харчування, ні піклування та оздоровлення. Поширеним явищем було те, що діти даної соціальної групи отримували одно або дворазове харчування на день, яке, у більшості випадків, не відповідало потребам дитячого організму.

Ці проблеми спонукали різні соціальні інститути (громадські організації, спільноти, товариства, секції тощо) активізувати свою діяльність по здійсненню соціального піклування щодо дітей із бідних сімей.

Зразком для організації установ, де діти могли б проводити свій вільний час з користю і під педагогічним наглядом, для вітчизняних

практиків слугували європейські «людинолюбні» об'єднання та спільноти. Наприклад, у Великобританії піклуванням про найбільш знедолених дітей займалося об'єднання «Cinderella club» («Клуб Попелюшки»), де для вихованців влаштовували екскурсії, прогулянки, читання, перегляд «туманних картинок», пригощання чаєм, спілкування тощо [14]. Соціальне піклування забезпечували і німецькі Kinderborie: об'єднання, які займалися організацією «сімейних вогнищ», куди школярі приходили зі школи і залишалися в них до пізнього вечора, отримуючи харчування та проводячи час у «корисних та розумних розвагах».

У 1901 році (м. Нижній Новгород) починає свою діяльність денний притулок для найбідніших учнів міських початкових училищ [15]. Відкриття даного закладу було об'єктивною потребою. У 1900 р. секцією було проведено комплексне (соціальне, медичне та ін.) дослідження учнів у міських училищах. Проведене дослідження показало, що переважна кількість учнів знаходиться у тяжких економічних умовах (фінансово незабезпечені). Медичний огляд даної групи дітей засвідчив наявність серйозних проблем зі здоров'ям. У більшості обстежених були проблеми зі слух і зором, недорозвиненою грудною клітиною, незадовільним харчуванням. Досліджуючи позашкільну зайнятість дітей, було з'ясовано, що велика кількість із них (здебільшого діти поденщиків) змушена після закінчення занять у школі перебувати на вулиці до пізнього вечора, поки не повернуться батьки [15].

Денний притулок для дітей починав свою роботу о 16 годині. Зайнятість школярів у притулку передбачала: виконання домашніх завдань під наглядом педагога (1 год. 15 хв.), читання книжок або слухають читання книжок педагогом, ігрова діяльність. Після цього всі діти пили чай (близько 30 хв.). Кожна дитина отримувала 1/3 ф. білого

хліба, шматок цукру і два кухлі чаю. Після цього діти розподілялися по групах. Кожна група займалася певним видом творчої прикладної діяльності: плетінням, малюванням, виготовленням квітів, шиттям, плетінням кошиків тощо і в цей час слухали читання педагога. Така організація дозвіллевої зайнятості дозволяла поєднувати практичні навички і розумовий розвиток, збагачення загальної обізнаності дитини, розширення її кругозору тощо. Всього за тиждень учні займалися плетінням 4 рази, малювали – 3 рази, співали – 2 рази. Додому школярі поверталися лише о 20.00 – 20.30 год. вечора [15].

У святкові дні для вихованців влаштовували екскурсії у музеї, пішохідні прогулянки, відвідування дитячих читань, інколи безкоштовне відвідування ранкових вистав у міському театрі. Слід відмітити, що більшість працівників притулку працювали безоплатно, з власної ініціативи. Відтак, денні притулки для дітей з незабезпечених сімей дозволяли здійснювати соціальне піклування щодо даної групи.

Яскравим прикладом закладів соціального піклування є діяльність літніх дитячих колоній [16; 17; 18; 19]. У другій половині XIX – на початку XX століття головним завданням літніх колоній було оздоровлення дітей. Як свідчить фактологічний матеріал, до таких колоній направляли переважно дітей із незабезпечених сімей, які мали проблеми зі здоров'ям. Виходячи з цього, визначалася пріоритетність завдань. Так, першочерговим завданням була турбота про фізичний розвиток дітей, перш за все це стосувалося харчування. Колоністи харчувалися 4 рази на день: 2 рази отримували «легку» їжу – молоко з чаєм, цукром і хлібом, і 2 рази повноцінне харчування [16; 19].

Наступною важливою умовою фізичного розвитку визначалося купання. Купалися діти 2 рази на день – перед обідом та полуденком.

В рамках фізичного виховання систематичні фізичні вправи (гімнастика тощо) не використовувалися. Замість них обов'язковими були ближні і далекі прогулянки, робота у полі, на городі, рухливі ігри на свіжому повітрі тощо [19].

З метою формування необхідних навичок, у колоніях було запроваджене часткове самообслуговування. Діти самі підтримували чистоту приміщень колонії, накривали на стіл, мили посуд та ін. Для цього встановлювалися графіки чергувань, відповідно до яких колоністи виконували різні завдання. До переліку обов'язкових робіт для дівчаток було включено: лагодження та штопання сукні, інколи дрібне прання і прибирання випраної білизни. Хлопці такі роботи не виконували.

Освітні заняття (письмо під диктовку, списування з книжки, розв'язання задач та ін.) з дітьми були обмежені – від 30 хв. до 1 години в день при несприятливій погоді [19].

Аналіз історико-педагогічних джерел, архівних матеріалів [16; 17; 18; 19] дозволив виокремити найбільш типові недоліки у роботі літніх дитячих колоній: відсутність кваліфікованої медичної допомоги, обмежений штат педагогічного персоналу тощо. Так як літні дитячі колонії утримувались і функціонували, в основному, за рахунок пожертв та добровільних внесків, це значно обмежувало бюджет. Кількість педагогічного персоналу визначалася залежно від кількості дітей – колоністів. Якщо кількість відпочиваючих дітей була більше 30, то в допомогу завідувачому призначається один або два помічники (залежно від кількості дітей). Ці працівники отримували заробітну плату. Також у літніх колоніях були помічники завідувачих, які працювали безоплатно. Така робота давала можливість у подальшому отримати посаду завідувачого літньою дитячою колонією [19].

Обмеженість бюджетних коштів не дозволяла утримувати власний медичний персонал. Медичну допомогу, в разі необхідності, колоністам надавали земські лікарі та медичні установи, найближчі до літньої колонії [19]. Оздоровча зміна у колонії тривала близько двох місяців. Виключення по тривалості перебування складали лише хворі діти, які відпочивали на два тижні довше.

З метою визначення позитивного чи негативного впливу літньої дитячої колонії на фізичне та психічне здоров'я дітей, обов'язковим було їх медичне обстеження до оздоровлення та після нього. Показниками позитивного впливу були: збільшення ваги, зросту, об'єму грудної клітини. У багатьох колоніях педагоги-вихователі вели щоденники спостережень за психологічними та поведінковими змінами своїх підопічних, у яких були різного роду відхилення [16; 17; 18; 19].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX століття різними соціальними інститутами створювалися умови для здійснення соціального піклування дітей із незабезпечених сімей. Таке піклування передбачало реалізацію комплексу заходів щодо розвитку дитини, збереження та відновлення її здоров'я, задоволення дозвіллєвих потреб у самореалізації та відпочинку.

Напрямок подальшої розробки проблеми вважаємо розкриття особливостей реалізації тогочасних ідей у сучасній практиці реалізації соціального піклування різними соціальними інститутами.

Література:

1. Вирениус, А. (1890). Заметки по поводу забавы, занятия и упражнения детей. *Воспитание и обучение*, 1, 1–23.
2. Вирениус, А.С. (1904). *Труд с точки зрения этической*. Санкт-Петербург, 112.

3. Демков, М. (1898). О принципах науки воспитания: Часть не официальная. *Педагогический сборник*, 9, 205–241.
4. Капустин, М.Я. (1904). *Образование и здоровье. Актовая речь в императорском Казанском Университете, 5 ноября 1904 года.* Казань, 50.
5. Покровский, Е.А. (1884). *Значение детских игр в отношении воспитания и здоровья.* Москва, 135–154.
6. Рождественский, Н.В. (1913). *В мире педагогических идей. 1912-1913 учебный год. II Обзор главнейших сочинений по вопросам воспитательного характера, вышедших в печати с весны 1912 года по апрель 1913 года.* Тифлис, 57.
7. Христианович, П. (1894). Опыт устройства общеобразовательной школы с целью большей подготовки учащихся к жизни. *Вестник воспитания*, 5, 3–38.
8. Попов, А. (1895). Возвращение воспитанников из колонии княгини А.М. Козловской в Москву. *Вестник воспитания*, 5, 171–172.
9. Лозинский, Е. (1900). *Общественно-психологические основы воспитания.* Москва, 57.
10. Каптерев, П.О. (1898). *Энциклопедия семейного воспитания и обучения: Выпуск IV. О детских играх и развлечениях.* Санкт-Петербург, 58.
11. *Общественные детские игры и их воспитательное значение.* (1896). Киев, 50.
12. Пятковский, А. (1881). Педагогическая хроника. *Народная школа*, 1, 91.
13. *Необходимые сведения для родителей и воспитательниц или краткое изложение науки о воспитании.* (1862). Санкт-Петербург, 171.
14. Общество Золушки (1894). *Вестник воспитания*, 7, 219–225.

15. Сиворцова, Н. (1903). Четыре первых года в жизни нижегородской секции гигиены воспитания и образования. *Вестник воспитания*, 6, 75–84.

16. Зак, Н. (1894). Возвращение учеников из летней колонии княгини А.М. Козловской в Москву. *Вестник воспитания*, 5, 234–236.

17. Державний архів Харківської області Ф. 200 Харківське товариство розповсюдження в народі письменності 1869-1920. оп. № 1. спр. 364. О задачах и правильном устройстве летних школьных колоний. Доклад Н.А. Ширяева, 1910, арк. 1–50.

18. Державний архів Харківської області Ф. 200 Харківське товариство розповсюдження в народі письменності 1869-1920. оп. № 1. спр. 385. О работе летних школьных колоний. Переписка, 1911, арк. 1–42.

19. Летние колонии московских городских начальных училищ (1903). *Вестник воспитания*, 5, 96–112.

References:

1. Virenius, A. (1890). Zametki po povodu zabavy, zanjatija i uprazhnenija detej [Notes on fun, activities and exercises for children]. *Vospitanie i obuchenie* [Education and training], no. 1, 1–23. [in Russian].

2. Virenius, A. (1904). Trud s tochki zreniia eticheskoi. [Work in terms of ethic]. *Vospitanie i obuchenie* [Education and training]. St. Petersburg, 112. [in Russian].

3. Demkov, M. (1898). O principah nauki vospitanija: Chast' ne oficial'naja [About principles of educational science: Unofficial part]. *Pedagogicheskij sbornik* [Pedagogical digest], 9, 205–241. [in Russian].

4. Kapustin, M.Ja. (1904). *Obrazovanie i zdorov'e. Aktovaja rech' v imperatorskom Kazanskom Universitete, 5 nojabrja 1904 goda* [Education and health. Act speech at the Imperial Kazan University, November 5, 1904]. Kazan, 50. [in Russian].

5. Pokrovskij, E.A. (1884). *Znachenie detskih igr v otnoshenii vospitanija i zdorov'ja* [The value of children's games in relation to education and health]. Moscow, 135–154. [in Russian].
6. Rozhdestvenskij, N.V. (1913). *V mire pedagogicheskikh idej. 1912-1913 uchebnyj god. II Obzor glavnejshih sochinenij po voprosam vospitatel'nogo haraktera, vyshedshih v pechati s vesny 1912 goda po aprel' 1913 goda* [In the world of pedagogical ideas. 1912-1913 academic year. Review of the most important compositions on the educational questions printed since spring 1912 to April 1913]. Tbilisi, 57. [in Russian].
7. Hristianovich, P. (1894). *Opyt ustrojstva obshheobrazovatel'noj shkoly s cel'ju bol'shej podgotovki uchashhihsja k zhizni* [The experience of comprehensive school organization to provide better students training for life]. *Vestnik vospitanija* [Educational harbinger], 5, 3–38. [in Russian].
8. Popov, A. (1895). *Vozvrashhenie vospitannikov iz kolonii knjagini A.M. Kozlovskoj v Moskvu* [The return of pupils from the Princess A. M. Kozlovskaja colony to Moscow]. *Vestnik vospitanija* [Educational harbinger], 5, 171–172. [in Russian].
9. Lozinskij, E. (1900). *Obshhestvenno-psihologicheskie osnovy vospitanija* [Socio-psychological basis of education]. Moscow, 57. [in Russian].
10. Kapterev, P.O. (1898). *Jenciklopedija semejnogo vospitanija i obuchenija: Vypusk IV. O detskih igrach i razvlechenijah* [Encyclopedia of family education and training: Part IV. About children games and entertainment]. St. Petersburg, 58. [in Russian].
11. *Obshhestvennye detskie igry i ih vospitatel'noe znachenie* [Social children games and their educational meaning]. (1896). Kyiv, 50. [in Russian].

12. Pjatkovskij, A. (1881). Pedagogicheskaja hronika [Pedagogical chronicle]. *Narodnaja shkola [National school]*, 1, 91. [in Russian].
13. *Neobhodimye svedenija dlja roditelej i vospitatel'nic ili kratkoe izlozhenie nauki o vospitanii* [The necessary information for parents and educators or a summary of educational science]. (1862). St. Petersburg, 171. [in Russian].
14. Obshhestvo Zolushki [Cinderella association] (1894). *Vestnik vospitanija [Educational harbinger]*, 7, 219–225. [in Russian].
15. Sivorcova, N. (1903). Chetyre pervyh goda v zhizni nizhegorodskoj sekcii gigieny vospitanija i obrazovanija [The first four years in the life of the Nizhniy Novgorod section of educational and upbringing hygiene]. *Vestnik vospitanija [Educational harbinger]*, 6, 75–84. [in Russian].
16. Zak, N. (1894). Vozvrashhenie uchenikov iz letnej kolonii knjagini A.M. Kozlovskoj v Moskvu [The return of the pupils from the Princess A. M. Kozlovskaja colony to Moscow]. *Vestnik vospitanija [Educational harbinger]*, 5, 234–236. [in Russian].
17. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti F. 200 Kharkivske tovarystvo rozpovsiudzhennia v narodi pysmennosti 1869-1920. op. № 1. spr. 364. O zadachah i pravil'nom ustrojstve letnih shkol'nyh kolonij [About the tasks and right summer school colonies organization]. Doklad N.A. Shirjaeva, 1910, ark. 1–50. [in Russian].
18. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti F. 200 Kharkivske tovarystvo rozpovsiudzhennia v narodi pysmennosti 1869-1920. op. № 1. spr. 385. O rabote letnih shkol'nyh kolonij [About the work of summer colonies]. Perepiska, 1911, ark. 1–42. [in Russian].
19. Letnie kolonii moskovskih gorodskih nachal'nyh uchilishh [The summer colonies of the Moscow local primary colleges] (1903). *Vestnik vospitanija [Educational harbinger]*, 5, 96–112. [in Russian].